

МОВА ЯК СКЛАДОВА ІСНУВАННЯ КУЛЬТУРИ

LANGUAGE AS A COMPONENT OF THE EXISTENCE OF CULTURE

Вербницька Л.О.,

orcid.org/0000-0003-0329-4553

кандидат філологічних наук,

*завідувач кафедри українознавства та міжкультурної комунікації
Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*

У статті розглядається проблема взаємодії мови та культури. Об'єднання різних підходів до вивчення цього питання дає змогу визначити ключові особливості мови в умовах активної взаємодії з культурою. Актуальність дослідження обумовлена тим, що сьогодні мова все частіше стає предметом уваги філософів, мовознавців, лінгвістів та культурознавців, адже існування багатьох проблем у цих галузях науки та їх вирішення пов'язані з мовою.

Встановлено, що багато століть відомі вчені зосереджують свою увагу на проблемі співвідношення мови та культури, але це питання залишається все ще дискусійним: дехто вважає, що мова відноситься до культури як частина до цілого, інші – що мова лише форма вираження культури, треті – що мова не є ні формою, ні елементом культури. У статті як приклади наводяться думки щодо взаємодії мови та культури таких вчених, як Гумбольдта, Ворфа, Брунера, Піаже, Гердера, Фіхте та інших.

На думку автора статті, мова – це продукт культури, важливий її компонент і умова її існування. Крім того, вона є специфічним способом буття культури та чинником формування культурних кодів. З іншого боку, відносини між мовою і культурою можна розглядати як відносини між частиною і цілим. Автор наголошує, що мова – це одночасно і компонент культури, і її інструмент. Але водночас вона автономна стосовно культури і може розглядатися як самостійна система знаків, відірвана від культури, як це робилося в традиційній лінгвістиці.

У статті зроблено висновок, що мова є багатограним і унікальним явищем культури. На думку автора статті, мова і культура взаємопов'язані й не можуть бути розділені, оскільки перебувають у відносинах двох векторів, при цьому мова не може існувати поза культурою, а культура не може існувати поза мовою. Неоднозначність розуміння взаємозв'язку мови та культури свідчить про складність цієї проблеми й підтверджує її багатовікову актуальність.

Ключові слова: культура, культурний детермінізм, лінгвістичний детермінізм, мова, національний менталітет, світогляд.

The article deals with the problem of interaction between language and culture. The combination of different approaches to the study of this issue allows us to identify the key features of language in the context of active interaction with culture. The relevance of the study is due to the fact that today language is increasingly becoming the subject of attention of philosophers, linguists, linguists and cultural studies, because the existence of many problems in these fields of science and their solutions are related to language.

It has been established that for many centuries famous scholars have been focusing on the problem of the relationship between language and culture, but this issue is still controversial: some believe that language relates to culture as a part of the whole, others that language is only a form of cultural expression, and still others that language is neither a form nor an element of culture. The article cites as examples the opinions on the interaction between language and culture of such scholars as Humboldt, Worf, Bruner, Piaget, Herder, Fichte, and others.

According to the author of the article, language is a product of culture, an important component of it and a condition of its existence. In addition, it is a specific way of being of culture and a factor in the formation of cultural codes. On the other hand, the relationship between language and culture can be seen as a relationship between part and whole. The author emphasizes that language is both a component of culture and its tool. But at the same time, it is autonomous in relation to culture and can be viewed as an independent system of signs, detached from culture, as was done in traditional linguistics.

The article concludes that language is a multifaceted and unique cultural phenomenon. According to the authors of the article, language and culture are interconnected and cannot be separated, as they are in the relationship of two vectors, while language cannot exist outside of culture, and culture cannot exist outside of language. The ambiguity of understanding the relationship between language and culture testifies to the complexity of this problem and confirms its centuries-old relevance.

Key words: culture, cultural determinism, linguistic determinism, language, national mentality, worldview.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Однією з головних проблем культурно-лінгвістичних досліджень є роль мови у становленні культури та феномен культурного діалогу. Президент НАН України Борис Патон наголошував, що «зіставлення таких понять, як «мова» і «куль-

тура», для України має фундаментальне значення, яке ще більше зростає у зв'язку з тими викликами й загрозами, які зараз постали перед країною» [8].

Взаємовплив мови та культури є складним і потребує розгляду з різних точок зору. Культура як сукупний результат людської діяльності відображає інформацію про рефлексивне самосприй-

няття людини в процесі її життєвої практики та втілює національний менталітет. Образ світу як глобальний образ формується в людей у процесі їхніх контактів з різними народами. Мовну картину світу етносу слід розглядати як своєрідну модель, зумовлену світоглядом етносу, нормами поведінки його представників та їхньою мовною інтерпретацією навколишнього світу.

Актуальними залишаються також питання про природу мови та її функції в суспільстві та культурі. Мова є предметом дослідження різних дисциплін, зокрема культурології, філософії, психології, логіки, семіотики, лінгвокультурології тощо. Люди досить рано виявили, що володіння мовою (мовленням) є однією з найважливіших відмінностей людини від тварин і що здатність говорити тісно пов'язана зі здатністю мислити. Питання про походження і природу мови – одне з найдавніших у науці: починаючи з XVII ст. інтерес до нього координувався пошуком «універсальної мови» культури та спробою побудувати універсальну граматику, що передбачає існування перших примітивних мов, як-от: іврит і латина [13, с. 177].

Згідно з «природною» теорією мови Платона, ім'я будь-якого предмета відповідає його сутності [19, с. 38]. Таким чином, Платон встановлює живий, безпосередній зв'язок між онтологією і мовою. Згідно з аристотелівською теорією, імена даються об'єктам «за встановленням», тобто за договором між людьми, і не залежать від сутності або природи позначуваного об'єкта [14, с. 523]. Саме така думка стала домінуючою в європейській культурі нового часу. З XVIII–XIX ст. мовні проблеми вивчала переважно лінгвістика – окрема і самостійна наука. У XX ст. мова стала предметом міждисциплінарних досліджень, і питання про співвідношення мови та культури знову набуло актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом тривалого часу специфіка співвідношення понять «мова» та «культура» розглядалися у працях лінгвістів, філософів, логіків, у розвідках з теорії та історії культурології. Цю проблему досліджували свого часу В. Гумбольдт [15], Ф. Боас [11], Б. Ворф [20] та ін. З-поміж українських науковців слід згадати В. Богущького, який досліджував категорію цінності в лінгвокультурології [3]. У працях С. П. Бибик розглядалася усна літературна мова в українській культурі повсякдення [2]. М. В. Лисинюк присвячує свої розвідки мові ЗМІ як показнику мовної культури сучасного суспільства [6]. В. П. Жижченко вивчає взаємозв'язок української мови та культури [4].

Попри значну кількість розвідок питання взаємозв'язку та взаємовпливу мови та культури залишається невирішеним, оскільки будь-який спосіб його вирішення навряд чи може бути повністю вичерпаним – багатоаспектність цієї проблеми зумовлює її комплексність та неоднозначність.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у виявленні ролі мови у розвитку культури через їхній безпосередній взаємозв'язок. Означена мета передбачає розв'язання таких конкретних завдань: проаналізувати науковий доробок щодо вивчення взаємозв'язку мови та культури; визначити основні підходи щодо вивчення цього питання науковцями різних галузей знань.

Виклад основного матеріалу. Як наголошував Гумбольдт, «мови – це ієрогліфи, в які людина поміщає світ і свою уяву; завдяки різноманітності мов для нас стає досяжним багатство світу і багатство того, що ми досягаємо своїм розумом у ньому; і буття людини стає для нас просторішим, адже мови щедро обдаровують нас різними способами мислення і сприйняття» [15, с. 44].

Про співвідношення мови й культури написано чимало: згідно з концепцією К. Леві-Строса, «мова – це продукт, частина й умова культури»; Р. О. Шолль стверджує, що «мова – це культурний інструмент, який створює й передає спільнота, група» [17, с. 175]. Вибір індивідом тієї чи іншої мови, його асиміляція в тій чи іншій мовній формі визначається винятково суспільством, етнічною та соціальною групою або культурно-історичною єдністю, до якої належить індивід, тому Р. О. Шор визначає мову як «соціальну форму передачі думки» [19, с. 54].

Зі свого боку, А. Н. Вайтхед стверджує, що «людська цивілізація є продукт мови, а мова є продукт цивілізації, що розвивається» [1, с. 77]. У лінгвокультурології широко поширене розуміння мови, сформульоване П. М. Біциллі: «Мова щодо своєї будови, своєї лексики є одна з найважливіших сторін культури, можливо, найважливіша» [19, с. 105]. Уперше в історії філософії мислителі XVIII ст. звернулися до вивчення культури як найважливішого аспекту життя суспільства і до ролі мови в життєдіяльності людини. Культуру розуміли як результат духовної діяльності людей. Так, Й. Гердер називав її «крихким одкровенням сутності народу» [9, с. 14].

Варто зазначити, що існування у світі культури визнається мислителями XVIII ст. природним станом людини. За Й. Гердером, людина, живучи серед людей, не може «відмовитися від культури» [1, с. 91]. Мова розглядається як головна умова існування людини, бо мова уможливила розвиток

розумової сфери людини. І. Г. Фіхте, послідовник Канта, а згодом і його критик, переконаний, що призначення людства в забезпеченні постійного прогресу культури [10, с. 47].

Ф. Шеллінг називав культуру «другою природою, яку в процесі своєї діяльності створює людина, надбудовуючи її над першою». На думку Л. Феєрбаха, «мова є критерієм, що визначає рівень людської культури» [17, с. 128]. Вирішальну роль мови в розумовій діяльності людини Г. Гегель визначав тим, що «думка проявляє себе, насамперед, у мові» [9, с. 21].

Таким чином, усім представникам німецької класичної філософії притаманна висока оцінка ролі мови.

Ідея про мову як найважливіший компонент психічної діяльності людини, висунута німецькими мислителями XVIII ст., стала стрижнем вчення В. Гумбольдта, а її ключові положення – фундаментальною основою сучасної концепції мови. Його ідея про те, що мова закладена в природі людини й необхідна для розвитку духовних сил і формування світогляду, отримала розвиток у багатьох галузях гуманітарних наук [15, с. 25]. В. Гумбольдт визначив пріоритетні напрями подальших досліджень взаємозв'язку мови, культури та мислення. У своїх працях учений прагнув довести, що інтелектуальна діяльність і мова – це одне й те саме.

Наслідуючи ідею Й. Канта про відмінність трансцендентального і трансцендентного [17, с. 201], В. Гумбольдт вважав, що зв'язок думки, органів мови і слуху з мовою також незрозумілий, як незрозумілий устрій людської природи. На думку вченого, мова втілює своєрідність національного світогляду і національної культури.

Б. Ворф стверджував, що «мисленнєва діяльність людини зумовлена граматичними моделями її власної мови: людина мислить у рамках певної мови – англійської, санскриту, китайської чи будь-якої іншої» [20, с. 37]. Мова постає як реалізована «внутрішня форма» вираження культури як поза-мовного змісту предметно-поняттєвого характеру, а культура перебуває під безпосереднім впливом мови як процес освоєння людиною дійсності та як чинник, що впливає на розвиток людського суспільства. У цьому суть відомої «теорії лінгвістичної відносності» Сепіра-Ворфа, згідно з якою, по-перше, мова визначає спосіб мислення тих, хто нею розмовляє, а по-друге, спосіб сприйняття реального світу залежить від того, якою мовою мислить суб'єкт пізнання.

Б. Ворф частково визнавав вплив культури на мову, але вважав цей вплив незначним і повіль-

ним, при цьому, на думку вченого, мовні явища впливають на культуру швидше, ніж культура на мову. Попри всю абсолютизацію ролі мови Б. Ворф наголошував на складності природи взаємовідносин мови й культури, стверджуючи, що «мова і культура є чимось єдиним» [20, с. 58].

Автори гіпотези лінгвістичної відносності відійшли від поглядів свого попередника і вчителя Ф. Боаса в трактуванні взаємозв'язку мови і культури. Ф. Боас не схвалював прямої відповідності між станом мови, розвитком культури та інтелектуальною діяльністю, а вважав, що лексична система формується в підсвідомості людей. Визнаючи можливий вплив формування традицій, Ф. Боас на основі даних польових досліджень стверджував, що «мовні особливості чітко відбиваються в звичаях людей у всьому світі». Тут він радше підтримував погляд культурного детермінізму і визнавав вплив культури на мислення і мову. Вчений вважав, що мова відображає стан культури та слідує потребам культури у своєму розвитку. Ф. Боас не заперечував впливу мови на культуру, наголошуючи, що «мовні одиниці відіграють важливу роль у формуванні культурних відносин і можуть слугувати символом цих стосунків» [1, с. 75].

Визнання мовного детермінізму характерне для багатьох учених. Прихильники цього напрямку вважають хибним трактування, згідно з яким мова є віддзеркаленням людської свідомості, ідеальною сутністю, яка розвивається незалежно від людини й переслідує власні цілі. Дослідники, які дотримуються антилінгвістичної традиції, вважають, що в психічній сфері людини існує вроджена «універсальна» мовна когнітивна структура, що передує мові та на основі якої в процесі соціалізації дітей, які потрапляють у світ навколишніх мов, конструюються індивідуальні етнічні мови. Ж. Піаже, наприклад, незважаючи на високу оцінку ролі мови в когнітивному розвитку людини, підкреслює її «вторинність», вважаючи, що «мова є частиною ширшого контексту – контексту, підготовленого різними стадіями сенсомоторного інтелекту» [18, с. 55]. Роль мови Ж. Піаже вбачає в тому, що вона передає індивіду готову, сформовану систему понять.

У дослідницькій літературі розглядаються два вектори культурного детермінізму. Один із них постулює домінування культури щодо мислення, інший стверджує детермінуючу роль культурних чинників щодо мови. Дж. Брунер виокремлює мову як один із найважливіших чинників, що впливають на пізнавальну діяльність людини, та вважає, що «індивідуальний розвиток людини

багато в чому залежить від культурних умов, у яких вона виросла» [12, с. 37]. Зі свого боку, Д. Гаймс вважає, що «люди, які належать до різних культур, володіють особливими комунікативними системами, а не одними й тими самими природними комунікативними можливостями, що дає змогу стверджувати, що культурні цінності та вірування почасти створюють мовну реальність» [16, с. 124]. Згідно з цим підходом, мова має вплив на культуру, а культура впливає на вираження понять і категорій у мові.

Автори книги «Мова і нація» Василь Іванишин та Ярослав Радевич-Винницький [5] стверджують: «Багатство національної культури, її цілісність забезпечує структурну повноту і багатство мови. І навпаки: високорозвинена мова дає можливість творити цілісну, всеохоплюючу культуру. Тому всяке зазіхання на культуру ставить під загрозу мову і всякі обмеження мови є загрозою для культури». Думку авторів розділяє український мовознавець Валерій Петрович Жижченко, який, вивчаючи взаємозв'язок мови та культури, наголошував, що «народ, втрачаючи свою культуру, перестає бути народом, суб'єктом історичного процесу. <...> Культура ж народу невідривна від мови, неможлива без неї. Недарма мову називають душею народу» [4].

Слід зазначити, що для українців питання мови та культури є особливо важливим, про що свідчать щорічні заходи, присвячені цим питанням, як-от круглий стіл «Мова і культура», який традиційно відбувається у Національній бібліо-

теці України імені В. І. Вернадського. Мета цього заходу полягає у демонстрації нових досягнень наукових установ у формуванні лінгвістичного й культурно-історичного вітчизняного інформаційного ресурсу.

Варто згадати й про значну роль українських журналістів у пошуку вирішення питання мови та культури, серед яких, наприклад, Михайло Міщенко, який у своїй статті «Мова, культура, політика» [7] зазначає, що «... мова є не відображенням реальності, як може здаватися – це і є сама реальність, та реальність, яка твориться людьми та культурою».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна зробити висновок, що мова і культура взаємопов'язані й не можуть бути розділені. Крім того, мова і культура перебувають у відносинах двох векторів, причому мова не може існувати поза культурою, а культура не може існувати поза мовою. Неоднозначність розуміння взаємозв'язку мови та культури свідчить про складність цієї проблеми й підтверджує її багатовікову актуальність. Вивчення взаємозв'язку мови та культури в науці здійснюється в рамках різних підходів і теорій. Згідно з цими теоріями, мова втілює в собі своєрідність народу, його національне бачення світу і є основою культури.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у виявленні особливостей дослідження української мови у взаємозв'язку з історією та літературою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. К.: ВЦ «Академія», 2011. 240 с.
2. Бибиц С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення: комунікативно-прагматичний та нормативний аспекти: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.01. Київ, 2013. 41 с.
3. Богуцький В. Основоположні категорії лінгвокультурології: категорія цінності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». 2015. Вип. 58. С. 21–23.
4. Жижченко В. П. Мова і культура. *Гуманітарне знання у викликах сучасності: зб. наук. пр.* Дніпро: НГУ, 2017. С. 156–166.
5. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. 218 с.
6. Лисинюк М. В. Мова ЗМІ як показник мовної культури сучасного суспільства. *Культура і сучасність: альманах*. 2020. № 2. С. 33–38.
7. Міщенко Михайло. Мова, культура, політика. URL: <https://uain.press/news/ukraine/mova-kultura-polityka-1063857>
8. Мова і культура. Досягнення наукових установ на зламі історичної доби. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2118>
9. Ba A. O. Herder's Ideas for a Philosophy of Human History (1784-1791), or: the Anthropological De-struction of "Africa". *Konturen*. 2020. № 11. Pp. 11–28.
10. Bacin Stefano, Owen Ware. *Fichte's System of Ethics: A Critical Guide*, Cambridge: Cambridge University Press. 2021.
11. Boas F. *Linguistics and Ethnology. Language in Culture and Society*. N. Y. etc.: Harper and Row, Publishers, 1964. 449 p.
12. Bruner Jerome S. *Coded Communications: Symbolic Psychological Anthropology*. University of Chicago Press; Chicago: 2005.

13. Hashi Hisaki. The ousia of Aristotle and the idea of Plato – In view of comparative philosophy. *Biocosmology – neo-Aristotelism*. 2015. Vol. 5. № 2. P. 174–185.
14. Hawkins Stephen B. Desire and Natural Classification: Aristotle and Peirce on Final Cause. *Transactions of the Charles S. Peirce Society: A Quarterly Journal in American Philosophy*. 2007. Vol. 43. № 3. P. 521–541.
15. Humboldt, Wilhelm von. *Ausgewählte Schriften*. Zenodot Verlagsgesellschaft, 2014. 88 s.
16. Hymes D. On communicative competence. In J.B. Pride and J. Holmes (eds.). *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin. 1972.
17. Kullmann's Kleine Schriften – (W.) Kullmann Philosophie und Wissenschaft in der Antike. Kleine Schriften zu ihrer Geschichte und ihrer Bedeutung für die Gegenwart. (Philosophie der Antike 20.), Stuttgart: Franz Steiner, 2010. 363 p.
18. Piaget J. Language within cognition. *Language and Learning*. Camb., Massachusetts: Harvard University Press, 1980. 167 p.
19. Piechowiak M. Plato's Conception of Justice and the Question of Human Dignity. Berlin, 2019. 296 p.
20. Whorf B. The relation of habitual thought and behavior to language. *Language, Thought and Reality*. N. Y.; L., 1956. 258 p.